

KATELIN MARIT PARSONS

## Faraldurinn í farangrinum

### Íslenskar faraldurslýsingar á árnýöld<sup>1</sup>

Langskæðustu sjúkdómsfaraldrar Íslandssögunnar eru svartidauði eða plágan á 15. öld (1402–1404 og 1494–1495) og stórabóla á 18. öld (1707–1709).<sup>2</sup> Lýðfræðilegar og faraldursfræðilegar rannsóknir sýna að þessir stórfaraldrar ollu hvor um sig gríðarlegum dauðsföllum á fáeinum árum og að samfélagið þurfti að aðlaga sig hratt að nýjum og fámennari veruleika.<sup>3</sup> Menningarleg og bókmenntaleg áhrif faraldranna hafa þó fengið takmarkaða athygli í samburði við þýðingu þeirra fyrir fólksfjölgunarþróun og atvinnuhætti.

Færa má rök fyrir því að ein helsta afleiðing stórfaraldrar fyrir íslenska bókmenntasögu sé ákveðinn skortur á áhrifum sem veldur því að þessi tímabil hverfa auðveldlega inn í hafsjó aldanna án þess að skilja eftir sig áberandi slóð. Engar hérlendar hliðstæður þekkjast við *Tíðægru* Boccacios

<sup>1</sup> Bestu þakkir fær Margrét Eggertsdóttir fyrir yfirlestur og gagnlegar athugasemdir. Þessi rannsókn, nr. 218209-051, er unnin með styrk úr Rannsóknasjóði.

<sup>2</sup> Jón Steffensen, *Menning og meinsemdir. Ritgerðasafn um mótunarsögu íslenzkrar þjóðar og baráttu hennar við hungur og sóttir*, Reykjavík: Sögufélagið, 1975.

<sup>3</sup> Árni Daníel Júlíusson, *Af hverju strái. Saga af byggð, grasi og bændum 1300–1700*, Reykjavík: Sagnfræðistofnun, 2018; Loftur Guttormsson, „Mannfall í stórubólu 1707. Rannsókn á sóttarferlum í Möðruvallaprestakalli“, *Saga* 46: 1/2008, bls 141–157; Örn Ólafsson, „Stórabóla á Íslandi 1707 til 1709 og manntalið 1703“, *Náttúrufyriræðingurinn* 76: 1–2/2007, bls. 4–12; Gísli Gunnarsson, „Um hrun mannfjölda og margföldun hans. Með sérstakri hliðsjón af dánartíðni í pestardauða og hungurdauða og muninum þar á milli, svo og endurheimtuna í kjölfar slíkra óskapnaða“, *Sagnir* 19/1998, bls. 98–102; Jón Ólafur Ísberg, „Sóttir og samfélag“, *Saga* 34/1996: bls. 177–218; Gunnar Karlsson og Helgi Skúli Kjartansson, „Plágurnar miklu á Íslandi“, *Saga* 32/1994: bls. 11–74; Richard Streeter, Andrew J. Dugmore og Orri Vésteinsson, „Plague and Landscape Resilience in Premodern Iceland“, *PNAS* 109: 10/2012: bls. 3664–3669.



en bókmenntalegar lægðir fylgdu á eftir þessum faröldrum sem urðu fjölda-  
mörgum skáldum og skrifurum að aldurtíla.<sup>4</sup> Ef marka má annála létust  
yfir 80% klerka í Skálholtsbiskupsdæmi í fyrri bylgju svartadauða en allt að  
95% í Hólabiskupsdæmi.<sup>5</sup> Stórabólan hjó skarð í hóp ungskálda en hafði  
ekki eins afgerandi áhrif á menningarlíf til skemmri tíma þar sem margir  
af eldri kynslóðinni höfðu þegar myndað ónæmi í vægari bólufaraldri á ár-  
unum 1670–1672. Það dóu ekki margir nafnkunnir höfundar í stórubólu  
einmitt vegna þess að það var upprennandi kynslóðin sem varð verst úti. Það  
krepti einnig að virkum skrifurum en íslenska bókmenntavistkerfið reiddi  
sig á framlag handritaskrifara ekki síður en skálda og rithöfunda til þess að  
 tryggja varðveislu bókmennta.<sup>6</sup> Heildarfjöldi landsmanna hríðlækkaði niður  
í aðeins um 34.000 íbúa um landið allt sem voru ekki miklu fleiri en lifðu í  
kjölfar svartadauða.<sup>7</sup>

Þögn er þó alls ekki eina ummerkið um faraldra í íslenskum bókmenntum  
fyrri alda. Allvíða í íslenskum handritum frá miðöldum og árnýöld finnast  
skrif um innlendar og erlendar drepsóttir og plágur, skáldaðar sem sögu-  
legar. Rannsóknir sem hafa nýtt sér faraldurslýsingar úr eldri verkum hafa  
stuðst aðallega við annála og sambærilega texta þar sem tíðindi um faraldra  
innanlands eru sett fram í línulegri tímaröð.<sup>8</sup> Textarýni í þeim tilgangi felst  
í því að bera saman upplýsingar úr mismunandi áttum til þess að búa til  
heildarsviðsmýnd sem samræmist nútímaþekkingu um smitsjúkdóma og út-  
breiðslu þeirra. Frásögn getur verið hafnað á þeim forsendum að hún sé  
óraunsæ á sama tíma og hún liggur til grundvallar endursögn sem er vís-  
indalega trúverðugri fyrir nútímaviðtakanda.<sup>9</sup> Þegar plága birtist til dæmis í  
kvæði sem guðdómleg hirting eða í annál sem hluti af stærri atburðarás með

<sup>4</sup> Vésteinn Ólason og Sverrir Tómasson, „The Middle Ages“, *A History of Icelandic Literature*, ritstj. Daisy Neijmann, Lincoln: University of Nebraska Press, 2006, bls. 1–173, hér bls. 173; Margrét Eggertsdóttir, „From Reformation to Enlightenment“, *A History of Icelandic Literature*, bls. 174–250, hér bls. 175.

<sup>5</sup> Gunnar Karlsson, „Hvað er helst vitað um svartadauða á Íslandi?“, *Vísindavefurinn*, 3. apríl 2014, sótt 1. júní 2021 af <http://visindavefur.is/svar.php?id=66333>.

<sup>6</sup> Um bein og óbein áhrif stórubólu á íslenskt bókmenntalíf sjá Katelin Marit Parsons, *Songs for the End of the World. The Poetry of Guðmundur Erlendsson of Fell in Sléttuhlíð*, doktorsritgerð, Háskóli Íslands, 2020.

<sup>7</sup> Árni Daniel Júlíusson, *Af hverju strái*, 137–150.

<sup>8</sup> Þorvaldur Thoroddsen hafnaði til dæmis notkun kvæða um farsóttir og óár í rannsóknnum sínum. Sjá Þorvaldur Thoroddsen, *Árferði á Íslandi í þúsund ár*, Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag, 1916–1917. ÍÁ = *Annálar 1400–1800*, ritstj. Hannes Þorsteinsson o.fl., Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1922–1988.

<sup>9</sup> Sbr. Jón Steffensen, „Pest á Íslandi“, *Menning og meinsemdir*, bls. 320–340.

ýmsum furðum, fyrirboðum og teiknum er sá skilningur yfirleitt afskrifaður sem hjátrú og mistúlkun á faraldursfræðilegum staðreyndum.

Plágan í nútímabókmenntum og kvikmyndum er samt ekki raunsætt faraldursfræðilegt fyrirbæri þrátt fyrir að eiga sér oft vísindalega skýringu innan frásagnarinnar.<sup>10</sup> Það að smitast og veikjast af plágunni tengist gjarnan „innri“ veikleikum einstaklings, samfélagshóps eða samfélags í heild sem afhjúpast í plágutíð. Líkamar og þjóðir afmyndast óafturkræfanlega og afgerandi skil koma upp milli smitaðra og heilbrigðra sem reyna að einangra sig í örvæntingu.<sup>11</sup> Þessir óstöðvandi og apókalyptísku heimsfaraldrar hjálpa okkur ekki endilega að skilja eðli raunfaraldrar eða upplifun manna af þeim en sýna vel hvernig túlkun faraldrar á öðrum forsendum en læknisfræðilegum snýst ekki um þekkingarskort.

Susan Sontag undirstrikar með eftirminnilegum hætti að sótt og smit fela ekki í sér metafórískt ástand í grunneðli sínu en gera það svo sannarlega í tali og skrifum. Í *Illness as Metaphor* (1978) vekur Sontag athygli á þeirri skaðlegu tilhneigingu í vestrænni orðræðu að breyta veikindum í áfellisdom yfir einstaklingi (mein) og/eða samfélagi (plága).<sup>12</sup> Sontag byggði bókina að miklu leyti á eigin reynslu af brjóstakrabbameini og vakti athygli á skaðsemi þess fyrir sjúklinga að nota sjúkdóma sem tákni um óæskilegt samfélagslegt eða siðferðislegt fyrirbæri. Áratug síðar víkkaði Sontag umfang bókarinnar til þess að ná til alnæmisfaraldursins og þeirrar skammar og útskúfunar sem fylgdi þessum sjúkdómi þrátt fyrir að hafa aðeins verið þekktur undir nafni í fáein ár.<sup>13</sup>

Sontag vildi leggjast í herferð gegn myndhvörfum í faraldurslýsingum en aðrir hafa bent á að myndhvörf geta gagnast sumum einmitt vegna þess að þau bjóða upp á möguleikann um sigur og ekki eingöngu eyðileggingu og hrun líkamans.<sup>14</sup> Sömuleiðis hefur Sontag verið gagnrýnd fyrir að alhæfa um þætti á borð við sögulega smitskömm og vægi læknisvísinda í að draga úr þöggun sjúkdómsupplifana.<sup>15</sup> Aðskilnaður hins faraldursfræðilega

<sup>10</sup> Jennifer Cooke, *Legacies of Plague in Literature, Theory and Film*, Houndsmills: Palgrave Macmillan, 2009.

<sup>11</sup> Dahlia Schweitzer, *Going Viral. Zombies, Viruses, and the End of the World*, New Brunswick: Rutgers University Press, 2018.

<sup>12</sup> Susan Sontag, *Illness as Metaphor*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1978.

<sup>13</sup> Susan Sontag, *Illness as Metaphor and Aids and Its Metaphors*, London: Penguin, 1991.

<sup>14</sup> Guðrún Lára Pétursdóttir, „Myndir meina. Um læknávisindi, sjúkdóma og myndhvörf“, *Ritið* 6: 2/2006, bls. 33–53.

<sup>15</sup> Barbara Clow, „Who's Afraid of Susan Sontag? or, the Myths and Metaphors of Cancer Reconsidered“, *Social History of Medicine* 14: 2/2001, bls. 293–312.

frá menningarlegri hlið veikinda leiðir ekki endilega að aukinni innlifun eða hluttekningu frá „heilbrigðum“ einstaklingum. Engu að síður vekur Sontag athygli á nauðsyn þess að kanna faraldurslýsingar sem menningarlegan og félagslegan farangur frekar en vitnisburð um faraldursfræðilega atburði.

Plágubókmenntir (e. *plague literature*) þrífust aldrei á Íslandi í þröngum skilningi bókmenntaverka sem urðu til sem viðbrögð við kylapest í samfélaginu eða þar sem kylapestin gegnir lykilhlutverki í atburðarás eða myndmáli verksins.<sup>16</sup> Í þessari grein eru færð rök fyrir því að bólusótt hafi að mörgu leyti orðið að menningarlegu ígildi pestarinnar í íslenskum bókmenntum á árnýöld. Kröfuna um einangrun smitaðra er hins vegar hvergi að finna í þessum heimildum og það má velta fyrir sér hvort faraldurinn sem farangur hafi öðruvísi birtingarmynd hérlendis.

### *Pestir og plágur*

Um miðbik 14. aldar braust út einn skæðasti sjúkdómsfaraldur mannkyns-sögunnar sem gekk hratt um Afró-Evrasíu og teygði sig norður til Skandinavía á árunum 1349–1350.<sup>17</sup> Pestin olli dauða tuga milljóna manna og dánartíðni drepsóttarinnar var himinhá sem kann meðal annars að orsakast af fallvaltri lýðheilsu á öldinni.<sup>18</sup> Áætlað hefur verið að allt að 60% Evrópubúa hafi látið lífið í faraldrinum.<sup>19</sup> Engin lækning var við pestinni sem orsakaðist af bakteríusýkingu af völdum *Yersinia pestis*. Bakterían herjar á fjölmörg spendýr og menn geta smitast af bitum af sýktum flóm (sem veldur hinni eiginlegu kylapest) en einnig getur sjúkdómurinn gengið manna á milli í formi lungnapestar sem er nær alltaf banvæn án tafarlausrar meðhöndlunar með sýklalyfjum. Meðgöngutími pestar er alla jafna stuttur og dauða af völdum hennar ber hratt að.<sup>20</sup>

<sup>16</sup> Um plágubókmenntir eða pláguskrif sjá David Steel, „Plague Writing: From Boccaccio to Camus“, *Journal of European Studies* 11/1981, bls. 88–110.

<sup>17</sup> Rannsóknir um heimsfaraldurinn á 14. öld hafa lagt megináherslu á útbreiðslu pestarinnar í Vestur-Evrópu en hann geisaði mun víðar, sbr. Monica H. Green, „Taking ‘Pandemic’ Seriously. Making the Black Death Global“, *The Medieval Globe* 1/2015, bls. 27–61.

<sup>18</sup> Sharon N. DeWitte, „Setting the Stage for Medieval Plague. Pre-black Death Trends in Survival and Mortality“, *American Journal of Physical Anthropology* 158 3/2015, bls. 441–51.

<sup>19</sup> Ole Benediktow, *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*, Woodbridge: Boydell Press, 2004, bls. 380–84.

<sup>20</sup> Um kylapest og einkum lungnapest sjá Roger D. Pechous, Vijay Sivaraman, Nikolas M. Stasulli og William E. Goldman, „Pneumonic Plague. The Darker Side of

Kýlapest varð landlæg í Evrópu og þar með hluti af evrópskum veruleika en áhrif hennar voru vissulega mismikil milli landsvæða og ára. Á Englandi náði tíðni plágufaraldra hámarki á fyrri hluta 17. aldar en þá geisaði pestin á fimm ára fresti að meðaltali.<sup>21</sup> Plágan hefur oft verið tengd við borgarlíf en ekki var hægt að losna við pláguna með því að flýja til sveitarinnar þar sem bakterían þreifst ekki eingöngu í borgarlandslaginu og enginn var raunverulega óhultur.<sup>22</sup>

Plágan skók ekki endilega heimsmynd eða trúariðkun Evrópubúa við fyrstu komu og varhugavert er að alhæfa um menningarleg eða félagsleg áhrif hennar þar sem viðbrögð voru engan veginn einsleit milli landsvæða, samfélagshópa eða einstaklinga.<sup>23</sup> Susan Einbinder rannsakaði birtingarmynd plágunnar miklu í skrifum gyðinga á Íberíuskaganum og ályktaði að þrátt fyrir geysimörg dauðsföll og vaxandi ofsóknir í garð gyðinga upplifðu gyðingasamfélög í Evrópu ekki krísu af þeirri stærðargráðu að eldri bókmenntagreinar og hugtök héldu ekki velli.<sup>24</sup> Eldri nálganir og aðferðir til þess að tjá sig um mikla eyðileggingu og missi dugðu enn til þess að ná utan um umfang þjáningarinnar. Niðurstaða Einbinders var sú að stórfaraldurinn sem hefur á síðari öldum fengið nafnið svartidauðinn (e. *the Black Death*) skar sig ekki endilega úr í varðveittum textum frá faraldursárunum sem trúarlegur, menningarlegur eða bókmenntalegur vendipunktur.<sup>25</sup>

Það var ekki fyrsta og mannskæðasta bylgja plágunnar á 14. öld heldur regluleg endurkoma hennar sem festi svartadauðann í sessi sem stórfelldan hörmungavald í myndlist og bókmenntum frá seinni hluta 14. aldar og alveg fram á 18. öld.<sup>26</sup> Plágan sem endurtekið ástand reynir á þölmörk sam-

---

*Yersinia pestis*," *Trends in Microbiology* 24: 3/2016, bls. 190–197. Það mun hafa verið lungnapestin sem herjaði á Ísland, sbr. Gunnar Karlsson „Plague Without Rats. The Case of Fifteenth-century Iceland," *Journal of Medieval History* 22: 3/1996 bls. 263–284.

<sup>21</sup> Paul Slack, *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*, New York: Oxford University Press, 2000.

<sup>22</sup> Daniel R. Curtis, „Was Plague an Exclusively Urban Phenomenon? Plague Mortality in the Seventeenth-Century Low Countries“, *The Journal of Interdisciplinary History* 47: 2/2016: bls. 139–170; Ann Carmichael, „Plague Persistence in Western Europe: A Hypothesis“, *The Medieval Globe* 1/2014, bls. 157–191.

<sup>23</sup> David C. Mengel, „A Plague on Bohemia? Mapping the Black Death“, *Past and Present* 211/2011, bls. 3–34.

<sup>24</sup> Susan T. Einbinder, *After the Black Death. Plague and Commemoration Among Iberian Jews*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2018.

<sup>25</sup> Einbinder, *After the Black Death*, 4–5.

<sup>26</sup> Christine M Boeckl, *Images of Plague and Pestilence, Sixteenth Century Essays and*

félagsins á annan hátt en faraldurinn sem birtist eins og þruma úr heiðskíru lofti en hverfur jafnskjótt. Plágan felst í þeim skilningi ekki í lýðfræðilegri krísu sem hægt er að koma til móts við með afmörkuðum aðgerðum heldur í kvíðaástandi fólks fyrir væntanlegri endurkomu faraldursins.

Menningarleg áhrif hinnar endurteknu plágu fólust meðal annars í breyttum viðhorfum til hreinlætis á síðmiðöldum og árnýöld þar sem sameiginlegar baðstofur og gufuböð til afþreyingar fengu smám saman óorð á sig.<sup>27</sup> Lýðheilsa sem fyrirbæri fékk aukið vægi og Rebecca Totaro færir rök fyrir því að útópískar bókmenntir á árnýöld séu menningarleg viðbrögð við plágunni þar sem rithöfundar gátu beint athygli að draumnum um bætt samfélagsskipulag og fyrirmyndarlýðheilsu.<sup>28</sup> Eiginleg pláguskrif voru þó yfirleitt dystópísk og sneru að hreinsun andlegrar, líkamlegrar og félagslegrar mengunar.<sup>29</sup>

Skömmu eftir fyrstu komu pestarinnar fór að bera á myndlist sem sýndi dauða á meira áberandi og grafískari hátt en áður og sömuleiðis bókmenntir sem lögðu afgerandi áherslu á sekt samfélagsins sem hafði kallað yfir sig guðdómlega reiði almættisins vegna syndugrar hegðunar.<sup>30</sup> Frá 14. öld og fram á 16. öld viku sálir sem hvíla í friði fyrir ormétnum líkum. Dauðinn gekk um sem sigurvegari: í ítölsku handriti frá 1400 birtast ekki færri en sjö plágumyndir sem sýna jafnmarga plágufaraldrá á árunum 1348–1399 þar sem vopnaðir djöflar og englar fljúga yfir hrúgu af líkum, beina örvum að þeim og hella eiturgufum út í loftið.<sup>31</sup> Allegóríski dauðadansinn (fr. *danse macabre*, þ. *Totentanz*) þar sem beinagrindur bjóða skelkuðu mannfólki úr öllum stéttum upp í dans ruddi sér til rúms í listum og bókmenntum og sömuleiðis

---

Studies 53, Kirksville, MI: Truman State University Press, 2000.

<sup>27</sup> Georges Vigarello, *Concepts of Cleanliness. Changing Attitudes in France since the Middle Ages*, þýð. Jean Birrell, New York: Cambridge University Press, 1988. Pestin var ekki eini faraldurinn sem hafði áhrif á viðhorf til baðstofumeningar þar sem sárasótt kom einnig til Evrópu undir lok 15. aldar. Mikael Bjerregaard, „Badstuer i middelalderen“, *Kuml* 57/2008, bls. 211–43.

<sup>28</sup> Rebecca Totaro, *Suffering in Paradise. The Bubonic Plague in English Literature from More to Milton*, Pittsburgh, PA: Duquesne University Press, 2005.

<sup>29</sup> Colin Jones, „Plague and its Metaphors in Early Modern France“, *Representations* 53/1996: 97–127.

<sup>30</sup> Millard Meiss, *Painting in Florence and Siena After the Black Death. The Arts, Religion, and Society in the Mid-Fourteenth Century*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978.

<sup>31</sup> Louise Marshall, „God’s Executioners. Angels, Devils and the Plague in Giovanni Sercambi’s *Illustrated Chronicle* (1400)“, *Disaster, Death and the Emotions in the Shadow of the Apocalypse, 1400–1700*, ritstjórar Jennifer Spinks og Charles Zika, London: Palgrave Macmillan, 2016, bls. 177–99.

persónugerving dauðans sem herskár bogamaður eða kenn andstæðingur manneskjunnar í skák.<sup>32</sup> Í málverkum, sviðslistum og rituðum textum frá síðmiðöldum og byrjun árnýaldar voru viðtakendur ítrekað minntir á að dauðann gat borið að með skyndilegum og skelfilegum hætti.

Áhrifa hinna nýju birtingarmynda dauðans gætir víða í íslenskum bókmenntum.<sup>33</sup> Í *Vísnaþók* sem kom út á Hólum 1612 finnst langt samtalskvæði undir Liljulagi milli dauðans og ungs manns þar sem dauðinn tekur á sig mynd rotnandi hermans.<sup>34</sup> Hann er vopnaður pílu og sverði (15. erindi) en gengur „ekki frýnn með síðar brýnnar / skinin víða með skörnug beinin“ (10. erindi) og ungi og ofdjarfi maðurinn hræðist og hæðist að honum í senn: „drjúgum munu þig ormar sjúga, / hvítan blett má hvörggi líta, / fyr holdfúa og andstygð moldar“ (65. erindi). Maðurinn streitist á móti en dauðinn segist leiða alla fyrir eða síðar „með fölván krans í dauða dansinn“ (26. erindi) óháð samfélagsstöðu, aldri eða ríkidæmi. Ungi maðurinn spyr dauðann hvers vegna hann sé svona andstygglegur útlits en dauðinn svarar blátt áfram að „þanninn verður þú að sönnu, / þá þitt hold er fúíð í moldu“ (67. erindi) og ráðleggur hinum kristna manni að snúa baki við veröldinni og halda frekar í vonina um náð drottins. Maðurinn sættir sig við örlögin og kveður jörðina og ástvini en víkur svo frá dauða að hinnum og ávarpar eingöngu Krist undir lok kvæðis.

Ljóst er að samtalskvæðið er ekki eingöngu ort undir áhrifum af ma-cabre-myndmáli heldur líka ritum um undirbúning dauðans (lat. *ars moriendi*). Slíkar handbækur tilheyra trúarlegri bókmenntahefð sem spratt upp á 15. öld og lagði áherslu á nauðsyn þess að vera andlega viðbúinn þegar dauðann bar að.<sup>35</sup> Til þess að lifa vel þurfti að kunna að deyja vel og var íhugun dauðans mikilvægur liður í þeim undirbúningi.<sup>36</sup>

<sup>32</sup> John Aberth, *The Black Death: The Great Mortality of 1348–1350. A Brief History with Documents*, Boston: Bedford/St. Martin's, 2005, bls. 160–166; Elina Gertsman, „Visualizing Death. Medieval Plagues and the Macabre“, *Piety and Plague: From Byzantium to the Baroque*, ritstj. Franco Mormando og Thomas Worcester, Sixteenth Century Essays & Studies 78, Kirksville, MI: Truman State University Press, 2007, bls. 64–89.

<sup>33</sup> Margrét Eggertsdóttir, „Um dauðans óvissan tíma. viðhorf til dauðans í ljóðum þriggja skálda“, *Skírnir* 164 2/1990, bls. 261–287.

<sup>34</sup> Jón Torfason og Kristján Eiríksson (ritstj.), *Vísnaþók Guðbrands*, Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, 2000, bls. 254–260.

<sup>35</sup> Roger Chartier, „Les Arts de mourir, 1450–1600“, *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* 31: 1/1976, bls. 51–75.

<sup>36</sup> Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*, Paris: Éditions du Seuil, 1977.

Fljótlega á 16. öld spruttu upp sambærilegar handbækur á þýsku (þ. *Sterbebücher*) fyrir leikmenn sem aðhylltust kenningar Lúthers um að trú einstaklingsins á Krist nægði til þess að tryggja sálinni eilífa himnavist þegar jarðneskri líkamsvist lauk.<sup>37</sup> Eins og lýst er í samtalskvæðinu þurftu trúfastir einstaklingar ekki að kvíða fyrir því að ná aflausn prests fyrir andlátíð í miklum og skyndilegum veikindum. Á hinn bóginn skipti miklu máli að kunna að bregðast rétt við á andlátsstund því ekki var til millibilsástand hreinsunareldsins eftir dauðann og sálumessur og bænir annarra eftir andlátíð gátu ekki breytt stöðu sálarinnar. Í samtalskvæðinu er þrisvar minnst á sótt í tengslum við andlát en áherslan er á óumflýjanleika og ófyrirsjáanleika dauðans.

Eitt elsta verkið af þessu tagi í íslensku samhengi mun vera þýðing Guðbrands Þorlákssonar á handbók eftir Martin Moller sem kom út á Hólum árið 1611.<sup>38</sup> Handbókin er dæmigerð fyrir hefðina og býður huggun á dauðastund um leið og hún veitir áminningu til viðtakenda um að búast við dauða í öllum aðstæðum.<sup>39</sup> Sérstakur kafli í íslensku þýðingunni inniheldur „huggunargreindir fyrir þá sjúku,“ það er ritningargreinar og bænir fyrir fárveika einstaklinga ásamt tíu andlátssálmum.<sup>40</sup> Hægt er þó að finna eldra efni á íslensku sem er sniðið sérstaklega að notkun í faröldrum. Í bænabók Guðbrands Þorlákssonar frá 1576 birtast meðal annars bæn í „Pestilentiu edur drepsottar tjma“ og önnur fyrir einstakling „j Storre sott,“ það er fárveikan einstakling.<sup>41</sup> Bæirnir eru þýðingar og koma hver úr sinni áttinni: pestilentíubænin úr bænabók eftir Peder Tidemand (1563) en sóttarbænin úr annarri bænabók eftir biskupinn Frands Vormordsen í Lundi (1552).<sup>42</sup>

<sup>37</sup> Austra Reinis, *Reforming the Art of Dying. The ars moriendi in the German Reformation (1519–1528)*, Aldershot: Ashgate, 2007.

<sup>38</sup> Martin Moller, *MANVALE De Præparatione ad Mortem. Það er: Handbokarkorn Huórnen Maduren eige ad lifu Christelega / og Deya Gudlega*, Hólar: 1611. Sjá Margrét Eggertsdóttir, „Frómum og guðhræddum, leikum og lærðum“. Um Guðbrand biskup Þorláksson og þýðingar hans“, *Áhrif Lúthers: siðaskipti, samfélag og menning í 500 ár*, ritstj. Hjalti Hugason, Loftur Guttormsson og Margrét Eggertsdóttir, Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2017, bls. 145–174.

<sup>39</sup> „Veistu ecke mijn Sal / huørt þier verdur auded ad Deya á þinne sottar sæng / eda med huøriu Sottarfelle Gud vill þig j burtu kalla / Þu veist ecke fyrer huørt þu munt falla fyrer Vopnum / farast j Ellde / druckna j Vatne verda fyrir Skridum eda voveiflegum Skada.“ Martin Moller, *MANVALE De Præparatione ad Mortem*, bls. Bviii(v).

<sup>40</sup> Sama rit, bls. Ov(r).

<sup>41</sup> Svavar Sigmundsson (ritstj.), *Íslenskar bænir fram um 1600*, Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2018, bls. 204–205.

<sup>42</sup> Sama rit, 17, 39, 41.



Pestilentíubænin er sniðin að (ósýktum) hópi frekar en einstaklingi og lýsir yfirvofandi faraldri sem réttmætu „straffi“ frá Guði en sóttarbænin er fyrir þann sem liggur við dauðans dyr. Bænin er huggandi og áherslan er á nánd við Guð og von um náð og frelsun frá þjáningu eftir dauða.

### *Einangrun og nánd*

Það var ekki aðeins fjarlægð Íslands sem veitti vörn gegn kylapest því yfirvöld í Evrópu lögðu í ýmsar mótvægisáðgerðir sem miðuðu að því að hindra útbreiðslu smitsjúkdóma.<sup>43</sup> Reynt var meðal annars að stjórna fólksflæði milli borga og landa og að hefta útbreiðslu pestarinnar með beitingu sóttkvíar og einangrunar heimila og skipa.<sup>44</sup> Sennilega má þakka smitvörnum yfirvalda í þeim hafnarborgum þar sem pestin geisaði á 16. og 17. öld að hún hafi ekki orðið að stærri samfélagsógn hér á Íslandi á þeim öldum.<sup>45</sup> Í Danmörku setti Kristján 4. fasta löggjöf árið 1625 um viðbrögð við kylapest sem skýrði frá hlutverki og ábyrgð veraldlegra og kirkjulegra embættismanna í að ná hemil á útbreiðslunni með því að beita einangrun sjúkra og öðrum þekktum úrræðum.<sup>46</sup>

Sambærilegar áðgerðir sem miðuðu að sóttvörnum finnast ekki í eldri íslenskum heimildum. Um miðbik 17. aldar unnu Brynjólfur Sveinsson Skálholtsbiskup og Hinrik Bjelke höfuðsmaður þó saman að því að koma upp holdsveikrahæli á Íslandi að danskri fyrirmynd og í umræðunni sem skapaðist kemur skýrt fram að ákveðin þekking var hérlandis á smitandi

<sup>43</sup> Carole Rawcliffe, „Great Stenches, Horrible Sights, and Deadly Abominations’. Butchery and the Battle against Plague in Late Medieval English Towns“, *Plague and the City*, ritstj. Lukas Engelman, John Henderson og Christos Lynteris, London: Routledge, 2018, bls. 18–38.

<sup>44</sup> Sjá Peter Ravn Rasmussen (ritstj.), *Pesten i Danmark: en kildesamling*, sótt 1. júní 2021 af <http://www.academia.dk/Pesten-i-Danmark/>

<sup>45</sup> Á Englandi byrjuðu yfirvöldin að skipuleggja einangrun kylapestarsjúklinga á 16. öld sem var seinna en víða annars staðar, sbr. Paul Slack, „The Response to Plague in Early Modern England: Public Policies and Their Consequences“, í *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society*, ritstj. John Walter og Roger Schofield, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, bls. 167–87. Eftir að reynt var að hafa hemil á útbreiðslu pestarinnar með sóttkví og einangrun minnkaði hættan á að hún bærist til Íslands. Hafnarborgin Yarmouth var t.d. sett í sóttkví í faraldrinum 1665–1666 vegna fjölda smita þar en þaðan voru Íslandssiglingar tíðar, sbr. Pétur G. Kristjánsson, „Íslandssiglingar Englendinga og launverslun á 17. öld“, *Sagnir* 20/1999, bls. 22–28.

<sup>46</sup> Lise Gerda Knudsen, „Den grasserende pestilenz“, *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie*, desember 2004, bls. 3–20.

eðli ákveðinna sjúkdóma og bæði kirkjuyfirvöld og veraldlegir valdhafar sáu mögulegan ávinning í því að einangra sjúklinga frá heilbrigðum.<sup>47</sup> Stofnun spítala á Íslandi fyrir holdsveika miðaði ekki að því að koma alfarið í veg fyrir samfélagssmit heldur fyrst og fremst að því að sjá fyrir ósjálfbjarga holdsveikum fátæklingum sem ekki höfðu í annað hús að venda. Það að holdsveiki þótti varasöm en leiddi ekki til kerfisbundinnar útskúfunar sést til dæmis í samþykkt á prestastefnu 29. júní 1660 um að sóknarmenn gætu óskað eftir að sóknarprestinum yrði gert að hætta að sinna embættinu vegna sýnilegrar líkþrá.<sup>48</sup> Frumkvæðið yrði að koma frá hópi manna innan sóknarinnar en að öðru leyti var það í höndum prestsins sjálfs að meta hvort hann væri starfhæfur. Ekki er einu orði minnst á einangrun hinna sýktu frá öðrum í nær-samfélaginu eða á eigin heimili.

Þetta er gjörólík afstaða yfirvalda og sú sem Foucault lýsir í *Surveiller et punir* en hann skoðar bæði líkþrá og plágu og færir rök fyrir því að eftirlit tengt smitsjúkdómum hafi orðið að fyrirmynd víðtækari samfélagslegrar gæslu sem sneri að siðferðislegri heilsu og óvalkvæðri einangrun hinna siðferðislega sýktu á þar til gerðum stofnunum.<sup>49</sup> Það er forvitnilegt að bera niðurstöðu prestastefnunnar 1660 saman við varðveitt bréf eftir biskupinn í Björgvín dagsett 10. ágúst 1339 þar sem hann kveður á um að „heilagrar kirkju lög vilja hvorki né þola að þeir menn sem í þann bardaga falla eður krankleika er menn kalla máláttusótt eður líkþrá skuli né megi hjá öðrum mönnum hreinum og heilum samvist hafa“ vegna smithættu.<sup>50</sup> Prestar verða að vera hreinir líkamlega og andlega til þess að gegna prestsembættinu að mati biskupsins og því ótækt með öllu að leyfa holdsveikum presti að þjóna áfram. Líkþrái sóknarpresturinn í Noregi sem bréfið snýst um þarf að láta tafarlaust af embætti innan nokkurra daga eftir upplestur bréfsins ellegar þola bannfæringu sem var allra þyngsta refsingin sem biskupinn gat beitt. Myndlíking sjúkdómsins við bardaga er áhugaverð í ljósi þess að sjúkdómurinn var með öllu ólæknandi fyrir en á 20. öld og hér virðist ekki síst átt

<sup>47</sup> Erla Dóris Halldórsdóttir, *Óbreinu börnin bennar Evu. Holdsveiki í Noregi og á Íslandi*, Reykjavík: Ugly, 2020, bls. 155–165.

<sup>48</sup> Már Jónsson (ritstj.), *Guðs dýrð og sálnanna velferð. Prestastefnudómar Brynjólfs biskups Sveinssonar árin 1639–1674*, Sýnisbók íslenskra alþýðumenningar 10, Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2005, bls. 233–234.

<sup>49</sup> Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris: Gallimard, 1975.

<sup>50</sup> „Hæilaghrar kirkiu logh vilia hvarke ne þola at þeir menn sem i þann bardagha falla eður krankleika er menn kalla malaatto sott eður liikþra skuli ne meghi hia adrum monnum reinum oc hæilum samvist hafua“. *Íslenskt fornbréfasafn/Diplomatarium Islandicum* III, Kaupmannahöfn: S. L. Möller, 1896, 174–175.

við baráttu sálarinnar um von um sálhjálp sem sóknarpresturinn þarf nú að heyja í veikindum sínum. Sjúklingurinn „fellur“ með því að smitast og missir siðferðislegan hreinleika en aðeins með því að hlýða og einangra sig frá öðrum getur hann fengið hjálpraði.

Á Íslandi voru hvorki til pesthús né fangelsi á árnýöld og þó svo að landið sé varla hægt að skilgreina sem útópískt samfélag er ljóst að eldri innlend viðhorf til einangrunar og nándar voru nokkuð frábrugðin þeim sem þekktust á meginlandi Evrópu. Innlend viðhorf til galdurs sem „sálrænnar“ sóttar voru sömuleiðis frábrugðin þar sem hugmyndir um illar nornir á vegum andskotans sem unnu kerfisstundir að eyðingu sköpunarinnar náðu aldrei almennilega rótfesti þótt stakir embættismenn hafi talið það innan verkahringis síns að hreinsa samfélagið af galdraiddendum.<sup>51</sup>

Jón Ólafsson Indíafari (1593–1679) lýsir því í sjálfsævisögu sinni hvernig hann lenti illa á milli tanna vaktstjórans fyrir meint brot á einangrun í pestarfaraldri í Danmörku undir lok 2. áratugs 17. aldar þegar hann þjónaði sem hermaður í Krónborgarkastala við Helsingjaeyri. Að eigin sögn laumaðist Jón í leyfisleysi til þess að heimsækja svokallað pesthús þar sem Thomas Randers nokkur lá fárveikur. Segir Jón að „í trausti Guðs“ hafi hann og tveir aðrir félagar Thomasar gengið inn í „forstofuna, er þar svo kallast, það er inn í sjálfar bæjardyrnar“ og kölluðu til konunnar sem réð í pesthúsinu til þess að forvitnast um líðan Thomasar sem reyndist vera á batavegi. Vaktstjórinn í Krónborgarkastala fékk veður af ferðinni og trylltist en Jón stóð á sínu um að hann hefði ekki—tæknilega séð—farið inn í sjálft húsið og hann svaraði yfirmanninum fullum hálsi að „allir stæði eins naktir fyrir dauðanum, hvort hann væri innan múra eða utan, þá Guð svo vildi vera láta, að sjerhver og einn burtleiðast skyldi.“<sup>52</sup> Vaktstjórinn missti fljótlega eftir þetta tvo unga syni úr pestinni og kenndi Jóni um. Hann reyndi að ráða Jón leynilega af dögum til þess að hefna sín en þeir sættust að lokum eftir íhlutun sameiginlegs vinar.

Elín Bára Magnúsdóttir bendir á að sjálfsævisaga Jóns Ólafssonar sé að mörgu leyti þroskasaga þar sem Jón stillir vísitandi upp ofmetnaði í framkomu við yfirmenn sem ákveðnu stefi í fyrri hluta reisubókar sinnar þar sem

<sup>51</sup> Samanber til dæmis Magnús Rafnsson, „Hvaða galdur? Ólík viðhorf alþýðu og yfirvalda“, *Galdramenn. Galdrar og samfélag á miðöldum*, ritstj. Torfi H. Tulinius, Reykjavík: Hugvísindastofnun Háskóla Íslands, 2008, bls. 147–161.

<sup>52</sup> Jón Ólafsson, *Æfisaða Jóns Ólafssonar Indíafara samin af bonum sjálfum (1661)*, ritstj. Sigfús Blöndal, Kaupmannahöfn: S. L. Møller, 1908–1909, bls. 92–93.

Þessi plágusaga á heima.<sup>53</sup> Samkvæmt greiningu Elínar Báru er Jón staddur í útlöndum í leit að frama en kann ekki að haga sér við framandi aðstæður og sýna viðeigandi auðmýkt og hlýðni og hann lendir því ítrekað í sjálf-sköpuðum (sálar)háska. Jón undirstrikar eigin fífldirfsku með því að hefja frásögnina um örlagaríku heimsóknina á dánartölum úr faraldrinum: 7000 látnir á Sjálandi, 4000 í Noregi og 5000 á Jótlandi.<sup>54</sup> Sekt Jóns felst í agabroti og ofdirfsku sem hann gengst fúslega við þegar hann semur sjálfsævisöguna löngu eftir að hann snýr aftur heim til Íslands.

### *Sú bitra bólusótt*

Dæmi Jóns Ólafssonar sýnir að pestin vakti ekki endilega skelfingu í brjósti Íslendinga á árnýöld umfram aðra smitsjúkdóma. Hún var fjarlæg ógn og aðeins þeir sem ferðuðust utanlands þekktu hana af eigin raun. En það var annar skæður og bráðsmitandi sjúkdómur sem herjaði á Íslendinga, það er að segja bólan. Bólusótt var landlæg víða í Evrópu alveg eins og pestin en hún var annars eðlis þar sem sýkillinn var veira (lat. *variola*) en ekki baktería. Variola veirur eru þeim eiginleikum gæddar að ónæmi myndast fyrir lífstíð hjá öllum sem veikjast en ná að jafna sig. Engu að síður var dánartíðni af völdum bólusóttar yfirleitt um 30%. Alvarleg en óbanvæn sýking gat valdið blindu og/eða varanlegri afmyndun andlitsins.<sup>55</sup> Ekki er að undrast að sjúkdómurinn hafi vakið óhug ekki síður en hin eiginlega plága.

Bólusmit barst aðallega með lofti en úða- og snertismit þekktist einnig og lifði veiran stundum lengi á vefnaðarvörum sem skapaði m.a. hættu í viðskiptum með notaðan klæðnað.<sup>56</sup> Kýlasótt gerir vart við sig fljótlega eftir smit en einkenni bólusóttar koma fram í allra fyrsta lagi eftir viku og algengara er að sjá þau eftir 10–14 daga.<sup>57</sup> Meðgöngutíminn var nægur til

<sup>53</sup> Elín Báru Magnúsdóttir, „Af sálarháska Jóns Indíafari“, *Skáldskaparmál* 3/1994, bls. 153–68.

<sup>54</sup> Jón Ólafsson, *Æfisaga Jóns Ólafssonar Indíafara*, 92.

<sup>55</sup> Zack S. Moore, „Poxviridae“, *Principles and Practice of Pediatric Infectious Diseases*, ritsj. Sarah S. Long, Larry K. Pickering og Charles G. Prober, 4. útg., Edinburgh: Elsevier, 2012, bls. 1020–25.

<sup>56</sup> Bólufaraldurinn í Nýja Íslandi 1876–1877 er til dæmis af sumum talinn eiga upp-tök í bólusmituðum fatnaði sem einn vesturfari keypti í Québecborg. Um bólufaraldurinn og viðbrögð yfirvalda sjá Ryan Eyford, *White Settler Reserve: New Iceland and the Colonization of the Canadian West*, Vancouver: UBC Press, 2016; Ryan Eyford, „Quarantined Within a New Colonial Order: The 1876–1877 Lake Winnipeg Smallpox Epidemic“, *Journal of the Canadian Historical Association* 17: 1/2006, bls. 55–78.

<sup>57</sup> Haraldur Briem, „Íslensk áætlun um varnir og viðbúnað við bólusótt“, *Læknablaðið*

Þess að smitberi gat ferðast langar vegalengdir áður en smitið uppgötvaðist og sömuleiðis gat ferðalangur tekið óafvitandi með sér farangur sem bar virkt smit (e. *fomites*), t.d. föt eða klæði.

Margir bólufaraldrar á Íslandi virðast eiga uppruna í samskiptum Íslendinga við Englendinga og Hollendinga.<sup>58</sup> Í byrjun 17. aldar var verslun við þessar þjóðir gerð ólögleg sem hafði í för með sér að yfirvöldin höfðu takmarkaða getu til þess að stjórna viðskiptum Íslendinga við þessar þjóðir en vitað er að talsverð launverslun fór fram eftir 1602.<sup>59</sup> Jón Steffensen kennir beinlínis einokunarstefnu Dana um að búa til aðstæður þar sem Englendingar og aðrar þjóðir stunduðu umfangsmikla árlega útgerð frá heimahöfnum þar sem bólan var landlæg en íslensku og dönsku yfirvöldin gátu ekki stjórnað samskiptum sjómanna við Íslendinga.<sup>60</sup>

Veirufræðilegar rannsóknir benda til þess að bólan kunni að hafa orðið að skæðari og banvænni smitsjúkdómi á 17. öld vegna sameindaþróunar veirunnar.<sup>61</sup> Útbreiðsla bólusóttar á Englandi þróaðist á þann veg að sjúkdómurinn skaut upp kalli á þriggja til fjögurra ára fresti í stærri borgum eins og London á seinni hluta 17. aldar en um fimm ára fresti í litlum og meðalstórum kaupstöðum.<sup>62</sup> Meðalaldur sjúklinga fór lakkandi og bólan varð smám saman að hræðilegum barnasjúkdómi frekar en ógn við samfélagið í heild með sama hætti og pestin.<sup>63</sup>

Tíðni bólusóttarfaraldra á Íslandi var talsvert lægri en í nágrannalöndum. Ónæmismyndun og skortur á hentugum afdrepum olli því að bólusótt náði aldrei að krauma lengi hérlendis.<sup>64</sup> Þetta þýddi að einstaklingar komust ekki endilega í návígi við bóluna fyrr en á fullorðinsárum sínum. Fleiri veiktust í

---

9/2003, bls. 719–22.

<sup>58</sup> Jón Steffensen, „Bólusótt á Íslandi“, 316.

<sup>59</sup> Sverrir Jakobsson, „Þá þrengir oss vor áliggjandi nauðsyn annara meðala að leita ...“. Siglingar Englendinga til Íslands á 17. öld“, *Sagnir* 15/1994, bls. 36–47; Pétur G. Kristjánsson, „Íslandssiglingar Englendinga og launverslun á 17. öld“, *Sagnir* 20/1999, bls. 22–28.

<sup>60</sup> Jón Steffensen, „Bólusótt á Íslandi“, bls. 318.

<sup>61</sup> Amy G. Carmichael og Arthur M. Silverstein, „Smallpox in Europe Before the Seventeenth Century. Virulent Killer or Benign Disease?“, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 42: 2/1987, bls. 147–68; Joel O. Wertheim, „Viral Evolution: Mummy Virus Challenges Presumed History of Smallpox“, *Current Biology* 27: 3/2017, bls. R119–20; Ana T. Duggan o.fl., „17th Century Variola Virus Reveals the Recent History of Smallpox“, *Current Biology* 26: 24/2016, bls. 3407–3412.

<sup>62</sup> C.J. Duncan, S.R. Duncan og Susan Scott, „Oscillatory Dynamics of Smallpox and the Impact of Vaccination“, *Journal of Theoretical Biology* 183: 4/1996, bls. 447, 450.

<sup>63</sup> William Hardy McNeill, *Plagues and Peoples*, New York: Anchor, 1976.

<sup>64</sup> Jón Steffensen, „Bólusótt á Íslandi“, bls. 275, 314–15.

einu þegar bólusótt barst til landsins og þeir eldri sem höfðu myndað ónæmi fyrir bólunni áttu erfitt með að hjúkra fjölda manns og halda innviðum samfélagsins gangandi.<sup>65</sup>

Jón Ólafsson úr Grunnavík (1705–1779) skrifaði um bóluna að hún væri plága hinna nyrstu þjóða og varpaði fram kenningu um að hún yrði jafnvel skæðari í köldu loftslagi:

Íslendingar hafa ekki af öðrum smitsjúkdómum að segja. Þeir þekkja hvorki pestina né marga aðra sjúkdóma sem hrjá fólk í Danmörku og víðar. Allir eða flestir þeirra sem hafa ekki áður fengið þennan sjúkdóm þurfa að dansa heljardans við dauðann, annars sleppa þeir. Sömuleiðis mega allir þeir Íslendingar sem ekki hafa fengið bóluna áður vænta þess að fá hana innan skamms þegar þeir fara út til annarra landa, Noregs eða Danmerkur, sumir lifa af, aðrir deyja. Þess vegna er þessi sjúkdómur eins og pest fyrir norðlægustu þjóðirnar [...] það er alveg eins þegar [bólun] kemur til Grænlands, sem gerist sjaldnar en á Íslandi, þá falla skrælingjarnir þúsundum saman, eins og gerðist fyrir nokkrum árum síðan [...] og þess vegna má segja að reynslan hafi kennt okkur að þó svo þessi sjúkdómur kunni að vera þolanlegur í heitum löndum er hann þeim mun verri sem hann kemur til kaldari landa.<sup>66</sup>

Samanburður Jóns á milli stórubólu og enn skæðari bólufaraldurs á Grænlandi á árunum 1733–1735 byggist á áður viðteknum kenningum um hlutverk lofts (og loftslags) í faröldrum. Ólíkt alnafna sínum, Indíafaranum, fór hann til Danmerkur í menntunarleit og settist að í Kaupmannhöfn þar sem hann starfaði lengst í Árnasafni. Hann var víðlesinn og eins og sést hér

<sup>65</sup> ÍA I, bls. 715.

<sup>66</sup> „Islænderne veed icke af anden smitsom sygdom at sige, de vide hverken af pest, eller mange de andre syger som folk plages med i Danmark, eller andre lander, alle eller fleste de som icke har faaet denne syge til forne, maa dantze en jorrdantz med døden, ellers gaaer de fri. Ligeleedes alle de Islændere, som icke har havt kopper til forne, naar de ere kommen ud af landet paa andre stæder, Norge eller Danmark, maa de inden kort tid vænte sig den, somme lever, somme døer. Denne syge er derfor som en pest for de norderligste nationer [...] ligesaa er det naar den kommer til Grönland, som skier siældnere end i Island, da falder skrælingerne i tusinde tal, som det skeede for nogen aar siden [...] og derfor kand mand af erfarenhed sige, at denne syge, skiönt den kand være taalelig i de varme lander, er dess slæmmere, som den kommer til koldere lander“. Jón Ólafsson, *Safn til íslenskrar bókmennitasögu*, ritstj. Guðrún Ingólfssdóttir og Þórunn Sigurðardóttir, Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2018, bls. 245–46.

þekkti hann vel til skrifa um hlutverk sóttmengaðs lofts í að framkalla sjúkdóma sem voru algeng í vísindalegum ritum frá Forngríkkjum og allt fram á 19. öld.<sup>67</sup> Miasma eða sóttkveikja í formi eiturgufu var algeng skýring á faröldrum á miðöldum og árnýöld og tilgátan um áhrif loftslagsins er í fullu samræmi við önnur skrif um plágur og „sýkt“ landslög þar sem hitastig skipti máli.<sup>68</sup>

Tilgáta Jóns um að loftslagið magnaði upp áhrif bólusóttar á norðlægum slóðum heldur að vísu ekki vatni þar sem bólan reyndist ekki minna mannskæð í Norður- og Suður-Ameríku hjá þjóðum sem komust í kynni við Evrópubúa á árnýöld. Samofið vísindalegu sjónarmiði fræðimannsins birtist hið kunnulega minni um dauðadans frá miðöldum en samhengið hefur breyst þar sem það eru ekki lengur englar eða djöflar sem hella eiturgufunum yfir líkhrúguna. Grunnavíkur-Jón hafnar siðferðislegu hlutverki faraldursins sem áfellsidómi yfir samfélagið og leitar þess í staðinn skýringar í mælanlegum þáttum.

Yfirvöld á Íslandi aðhöfðust að því er virðist lítið til að reyna að stöðva gang bólufaraldra. Ekki er að sjá að hugmyndir um sóttvarnaaðgerðir hafi haft teljandi áhrif á viðhorf til hinna sýktu og hinna heilbrigðu jafnvel á fyrri hluta 18. aldar þegar ákveðin þekking var orðin til um beitingu sóttkvíar og einangrunar gegn bólusótt.<sup>69</sup> Í harmljóðinu „Sæti faðirinn himna halla“ eftir Arndísi Sigurðardóttur um son sinn Sigurð sem dó í bólufaraldri á 17. öld (líklega 1655–1658 eða 1676–1678) kemur fram ágæt lýsing á sóttarsæng Sigurðar en hann fékk ekki aðeins þjónustu sóknarprestsins heldur lét hann skrifa upp eignir og skuldir fyrir andlátíð og kvaddi síðan alla ástvini sína („ástmenn“) áður en hann felur öndina í hönd himnaföðurins.<sup>70</sup> Náandin við hina veiku og deyjandi bólusjúklinga sem Arndís lýsir í harmljóðinu er and-

<sup>67</sup> Samanber til dæmis Jón Hjaltalín, *Læknínga-kver*, Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag, 1840, bls. 43. Miasma-kenningin hélt enn velli löngu eftir að tilvist örvera hafði verið sönnuð, samanber Jessica Howell, *Exploring Victorian Travel Literature. Disease, Race and Climate*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.

<sup>68</sup> Lori Jones, „The Diseased Landscape: Medieval and Early Modern Plaguescapes,“ *Landscapes* 17/2 2016, bls. 108–23.

<sup>69</sup> Í Massachusetts í Norður-Ameríku voru til dæmis sett lög um sóttkví og einangrun 1701–1702, sjá Elizabeth C. Tandy „Local Quarantine and Inoculation for Smallpox in the American Colonies (1620–1775)“, *American Journal of Public Health* 13: 3/1923, bls. 203–7. Þegar einangrun lauk fór fram hreinsun á fötum og öðru sem gat borið smit.

<sup>70</sup> Þórunn Sigurðardóttir, *Heiður og huggun. Erfiljóð, harmljóð og huggunarkvæði á 17. öld*, Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2015, bls. 127–26, 131.

stæðan við einangrunarstefnu sóttkvíarinnar og tilraunir til þess að afmarka samskipti smitaðra og heilbrigðra.

Páll Vídalín lögmaður (1667–1727) skrifaði ítarlega lýsingu á stórubólu í *Aldarfarsbók* sinni sem hefur varðveist í eiginhandarriti og er merkileg fyrir þær sakir að Páll skrifar að miklu leyti um eigin reynslu af faraldrinum. Samkvæmt lýsingu Páls reyndu embættismenn á Íslandi að gera allt sitt til að halda áfram málarekstrum sínum eins og ekkert hefði í skorist en áttuðu sig seint á alvarleika ástandsins. Ekki bætti úr skák að mikil óeining ríkti milli embættismanna á þessum tíma. Þegar lögmaðurinn Lauritz Gottrup forfallaðist á Alþingi vegna veikinda í upphafi faraldursins segir Páll að það hafi gengið orðrómur um að hann þjáðist af „skrópasótt“.<sup>71</sup> Þessi óeining kom hugsanlega í veg fyrir samstarf yfirvalda innanlands um smitsjúkdóma, sbr. samvinnu Brynjólfs biskups og Hinriks Bjelke um holdsveiki. Fjarlægðin frá stjórnsýslunni í Kaupmannahöfn gerði sömuleiðis að verkum að það hefði verið ógjörningur að óska eftir því að fá sérstaka lagaheimild til þess að beita neyðarúrræði á borð við samkomutakmörkun og einangrun sjúklinga eins og þekktist í Danmörku þegar plágan geysaði. Í Danmörku voru ráðstafanir á sviði hollustuhátta í plágutíð í verkahring veraldlegu yfirvaldanna en mörg úrræði þarlendis áttu illa við um íslenskar aðstæður og hefði ekki verið hægt að yfirfæra með góðu móti, til dæmis einangrun í sérstökum pesthúsum.<sup>72</sup>

Ein átakanlegasta faraldurslýsingin í *Aldarfarsbók* Páls kemur þegar Páll og tveir fylgdarmenn hans sem eru báðir örmagna af bólusótt koma við á Staðarstað á Snæfellsnesi en þar bíða tvö lík eftir að prófasturinn snúi heim til þess að jarðsyngja þau. Þriðja líkið bætist við á meðan þeir bíða í kirkjunni, fjórða þegar þeir ganga til bæjarins til þess að kasta kveðju á prestsfrúna sem hefur verið bóluveik, fimmta á leiðinni út úr bænum og sjötta þegar þeir leggja aftur af stað heim í Víðidalstungu. Páll lýsir ástandinu þannig að „þar var enginn hlutur jafntíður að sjá sem líkfylgdir, kistusmíði að dauðum mönnum, angur þeirra, er sína misstu, þreyting og mæði þeirra lifendu í þjónustu hinna dauðu og dauðsjúku.“<sup>73</sup> Þrettán í Víðidalstungu lágu bólusjúkir í einu sem jafngildir sennilega öllum á heimilinu fæddum eftir faraldurinn 1670–1672 sé miðað við manntalið 1703 en sá eini sem dó var barnakennari fjölskyldunnar, ungur stúdent um 25 ára.<sup>74</sup>

<sup>71</sup> ÍA I, bls. 707.

<sup>72</sup> Samanber Peter Christensen, „In These Perilous Times”. Plague and Plague Policies in Early Modern Denmark“, *Medical History* 47: 2003, bls. 413–450.

<sup>73</sup> ÍA 1, bls. 715.

<sup>74</sup> ÍA 1, bls. 717.



### *Plágan sem endurtekning*

Óhjákvæmilegt eðli drepsóttar er undirstrikað í mörgum íslenskum faraldurslýsingum frá árnýöld, hvort sem þær fjalla um sóttir úr grárri forneskju eða nýliðna atburði. Í Biskupaannálum Jóns Egilssonar (1548–um 1636) stendur t.d. um pláguna undir lok 15. aldar að „það sagði mér móðir mín, eftir ömmu sinni, að teikn fyrir þá plágu hafi verið mörg óáran hér í landi á allmörgu; þá hafi tekið veiði úr öllum vötnum, svo hvorki veiddist lax né sílungur, og það gekk í þrjú eða fjögur ár áður sóttin kom.“<sup>75</sup> Fyrirboðar eins og þessi sýna með ótvíræðum hætti að ekki hefði verið nein leið að breyta atburðarásinni.

Lausavísan „Vögum vér og vögum vér“ er ort undir svokölluðu draugalagi eða galdralagi og á að hafa heyrst fyrst kveðin í kirkjugarði á Síðumúla í Borgarfirði í aðdraganda svartadauða. Vísan kemur úr handanheimi liðinna skálda og er sett fram sem fyrirboði um endurtekningu hörmunganna. Stakan birtist fyrst í annál eftir Odd Eiríksson á Fitjum (1640–1719) en samkvæmt Fitjaannál Odds heyrðist þessi vísa emjuð undir fótum tveggja manna sem voru einir á ferð í Kirkjubæjarklausturskirkjugarði um kvöldvökutíma skömmu fyrir komu stórubólu til landsins:

Vögum vér og vögum vér  
með vora byrði þunga.  
Upp er komið sem áður var  
í öld Sturlunga, í öld Sturlunga.<sup>76</sup>

Hinir vofulegu ljóðmælendur í „Vögum vér og vögum vér“ sjá farsóttir miðalda úr órafjarlægð. Það „sem áður var“ er aldrei nefnt á nafn en sannfærandi túlkun á vísunni er að þjökuðu raddirnar eiga við ofbeldispláguna sem einkenndi Sturlungaöld og lauk ekki fyrr en þjóðveldið féll.<sup>77</sup> Hinir látnu í Kirkjubæjarklausturskirkjugarði fóru ekki varhluta af þessu ofbeldi en í Kirkjubæ á Síðu bjó Ögmundur Helgason sem lét vega tvo bróðursyni konu sinnar þrátt fyrir að annar þeirra hafi verið friðsamur unglingsstrákur

<sup>75</sup> *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmenta að fornu og nýju*, Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafjelag, 1856, 1. bindi, bls. 44. Móðir Jóns var Katrín Sigmundsdóttir en móðir hennar var Þuríður Einarsdóttir stóra sem var líklega ekki fædd þegar plágan gekk.

<sup>76</sup> ÍA II, bls. 372.

<sup>77</sup> Yelena Sesselja Helgadóttir, *Lausavísur frá svartadauða til siðaskipta*, Guðrún Nordal ritstýrði, Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2007, bls. 80, 175–76.

sem var jafnframt fóstursonur Ögmundar í bernsku. Hins vegar er „bólusótt hin fyrsta“ tímasett víða í annálum til ársins 1240 sem er einmitt á öld Sturlunga.<sup>78</sup> Ljóðmælendurnir forðast í lengstu lög að nefna á nafn það sem er komið upp og spyrja má hvort hér sé ekki um að ræða gamalt dæmi um nafnabann eða nafnvíti þar sem forðast er að nefna illa vætti réttu nafni vegna trúar á mátt nafnsins.<sup>79</sup>

Terry Gunnell gerir faraldurslýsingum í íslenskum þjóðsögum frá 19. öld ítarleg skil og bendir á að þessar þjóðsögur lýsi ekki einu afmörkuðu sögulegu atviki heldur einmitt öllum stórfaröldrum í heild.<sup>80</sup> Um íslenskar þjóðsögur um svartadauða ályktar Gunnell að þær eigi sterkan samhljóm við flökkusögur um pestina frá Skandinavíu og sér í lagi frá Noregi og Danmörku og hafi væntanlega borist þaðan. Gunnell fjallar ekki um lausavísuna en nefnir aðra faraldurslýsingu í Fitjaannál Odds um pestina undir lok 15. aldar sem tengir hana við blátt klæði en plágan dreifist með ógnarhraða þegar klæðið kemur inn í landið: „þegar hún kom upp fyrst úr klæðinu, hafi hún verið sem fugl að sjá, og úr því sem reykur upp í loftið.“<sup>81</sup> Gunnell heldur fram á grundvelli Fitjaannáls að tenging plágunnar við klæði og reyk í íslenskum þjóðsögum sé gömul en hún birtist líka í ýmsum yngri þjóðsögum.<sup>82</sup>

Biskupaannálar Jóns Egilssonar voru helsta heimild Odds um komu plágunnar en þeir lýsa plágunni þannig að „er sagt það hún hafi komið upp úr bláu klæði, sem annar fugl að sjá.“<sup>83</sup> Oddur umorðar faraldurslýsinguna

<sup>78</sup> Jón Steffensen, „Bólusótt á Íslandi“, bls. 276–77.

<sup>79</sup> Um áþreifanleika plágunnar sjá John Lindow, „Personification and Narrative Structure in Scandinavian Plague Legends“, *Arv. Nordic Yearbook of Folklore*, 29/30, 1973–1974, bls. 83–92.

<sup>80</sup> Terry Gunnell, „Mists, Magicians and Murderous Children. International Migratory Legends Concerning the ‘Black Death’,“, *Northern Lights: Following Folklore in North-Western Europe, Essays in honour of Bo Almqvist*, ritstj. Séamas Ó Catháin, Dyflinn: University College Dublin Press, 2001, bls. 47–59. Sjá Reidar Th. Christiansen, *The Migratory Legends. A Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian Variants*, FF Communications 175, Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1958, bls. 214–15.

<sup>81</sup> ÍA II, 27. Annálgreinin í Fitjaannál er í raun lengri í aðalhandritinu (JS 2 fol.) en í prentuðu útgáfunni. Hannes Þorsteinsson sleppti kafla um bólusótt sem kom úr Biskupaannálum Jóns Egilssonar sem kom strax í kjölfarið á lýsingunni á svartadauða.

<sup>82</sup> Terry Gunnell, „Mists, Magicians and Murderous Children“, bls. 54. Gunnell skjátlást örlítið um aldur Fitjaannáls þar sem 1640 er fæðingarár aðalhöfundarins en ekki árið sem Oddur hóf annálaritun.

<sup>83</sup> *Safn til sögu Íslands*, 1. bindi, bls. 43.

Þannig að fuglshaminn mætti túlka sem samlíkingu frekar en bókstaflegt form plágunnar (sem breiðist út eins og reykur) en í lýsingu Jóns Egilssonar er pestin ill vættur sem flýgur um loftið og veldur ólýsanlegum skaða.

Skyld frásögn um sama faraldur kemur úr annál Gísla Oddssonar Skálholtsbiskups frá 1637 sem hefur varðveist aðeins í latneskri þýðingu en hefur síðan verið þýddur aftur á íslensku:

Sú minnilega drepsótt, sem vér erum vanir að kalla *miklu plágunna*, kom fyrst upp á Seltjarnarnesi á Suðurlandi á þenna hátt: Skip nokkurt brezkt var á reki í sundinu utan við höfnina. Þegar sjávarbændurnir sáu, að það var ekki undir stjórn, heldur rak fyrir vindi og öldum, fóru þeir út í það til að skoða það. Þegar þeir voru komnir upp á þiljur skipsins, sáu þeir þess augljós og ískyggileg merki, að öll skipshöfnin væri dáin úr drepsótt; en þeir fluttu samt allan varning á land og tóku utan af honum, og er þeir breiddu úr litlu klæði, gulu, sáu þeir, að upp frá því lagði þunga, dustkennda gufu, sem sýkti þá þegar í stað.<sup>84</sup>

Lýsingin á komu skipsins í annál Gísla miðast við lærðan og að hluta til erlendan lesendahóp sem myndi væntalega skilja hana á þann veg að dustkennda gufan væri miasma en alls ekki myndhvörf. Hættan sem stafaði af návist við plágudauða var vel þekkt og myndin sem Gísli dregur upp af íslenskum bændum að ráfa um innan um lík sjómanna í leit að góssi hefur verið jafn hrollvekjandi í hans tíð og fyrir lesendur í dag. Eins og í uppvakningamynd þar sem vísindamenn í hvítum sloppum leika sér að líffræðilegum eldi í tilraunastofu sviðsetur Gísli komu plágunnar með þeim hætti að viðtakandinn hryllir við en sannfærast um leið. Ólíkt Jóni Egilssyni er ábyrgð Íslendinga í forgrunni þar sem bændurnir sýna ekki næga aðgætni og flytja sóttkveikjuna inn í landið.

Það kann að hafa haft áhrif á frásögn Gísla að á þeim tíma sem hann setti saman annál sinn gekk bólufaraldur á Íslandi sem var talinn eiga rætur að rekja til bresks sjómanns í Dýrafirði vestra. Gísli persónugerir þá bólu sem sláttumann sem bregður sigð sinni „í sáðland æsku vorrar“ og veldur miklum manndauða.<sup>85</sup> Hann bætir við um bóluna að faraldur hafi líka komið

<sup>84</sup> Gísli Oddsson, *Íslensk annálabrot (Annalium in Islandia farrago) og Undur Íslands (De mirabilibus islandiæ)*, þýð. Jónas Rafnar, Akureyri: Þorsteinn M. Jónsson, 1942, bls. 13–14.

<sup>85</sup> Gísli Oddsson, *Íslensk annálabrot*, bls. 48–49.

upp árið 1616 þegar ungur Íslendingur sneri sýktur frá Bretlandi og bætir við að „öllum þeim þjáníngum, sem [sjúkdómurinn] hefur valdið, verður ekki með orðum lýst.“<sup>86</sup> Gísli skrifar með öðrum orðum varla um farsóttir öðruvísi en að þær komi frá Bretlandseyjum til að valda skaða og spyrja má hvort annáll biskupsins feli ekki í sér aðvörun um aðgætni í samskiptum við erlendar þjóðir. Vissulega gætu eldri faraldarnir hafa átt upptök sín í breskum skipum en slíkar frásagnir henta líka til að skapa ákveðið endurtekningarstef: faraldurinn er kunnuglegt ástand af þekktum uppruna.

### *Menning og meinsemdir*

Forngríska skáldið Hesíodos kvað um fyrstu konuna að guðirnir skópu hana úr leir í refsingarskyni við mannkynið fyrir að hafa þegið stolna eldinn frá Próméþeif.<sup>87</sup> Leirbrúðurin bar með sér inn í mannheiminn íburðarmikið geymslulát sem rúmaði allt hið illa og sýkta sem hefur plagað mannkynið allar götur síðan.<sup>88</sup>

Í þessari túlkun er menning undanfari meinsemda. Menningin—eldurinn—er mannsins en meinsemdirnar stafa af komu „annars“ og utanaðkomandi kyns sem veldur óeiningu og ósamsýrni.<sup>89</sup> Án konunnar væri hvorki til elli, krankleiki né dauði en maðurinn kallar hana yfir sig með því að menntast. Guðirnir sjá um leið til þess að menntaða mannkynið verður aldrei laust við pláguna þar sem hinn siðmenntaði en bölvaði maður getur ekki lengur verið sjálfum sér nógur til fjölgunar.

Pandórugóðsögnin naut töluverðra vinsælda hjá evrópskum rithöfundum á árnýöld. Myndin af frumkonunni Pandóru með meðfærilega öskju (lat. *pyxis*) á rætur að rekja til hollenska húmanistans Erasmusar frá Rotterdam (d. 1536) sem birti tvær dæmisögur á latínu um Pandórugóðsögnina í málsháttasafni.<sup>90</sup> Listfræðingarnir Dora og Erwin Panofsky færa rök fyrir því að Erasmus hafi þó ekki gerst sekur um kærulausa þýðingarvillu heldur hafi tekið meðvitaða ákvörðun um að sníða Pandórugóðsögnina að þörfum sínum.<sup>91</sup>

<sup>86</sup> Sama rit, bls. 41.

<sup>87</sup> Hesíodos, *Goðakyn*, ll. 560–612.

<sup>88</sup> Hesíodos, *Verk og dagar*, ll. 100–104.

<sup>89</sup> Vigdis Songe-Møller, „Gríski draumurinn um konuláusan heim“, þýð. Arnþrúður Ingólfssdóttir, *Hugur* 17/2005, bls. 80–96.

<sup>90</sup> Desiderius Erasmus, *Adagiorum Chiliades Tres* (Feneyjar: 1508), 12, 35. Bibliotheca Electoralis. URN: urn:nbn:de:urmel-9693e8ec-dc8b-497c-bf2c-b64cecc434af0

<sup>91</sup> Dora Panofsky og Erwin Panofsky, *Pandora's Box. The Changing Aspects of a Mythical Symbol*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991, bls. 17–18.

Erasmus notar goðsögnina til þess að leggja áherslu á heimsku Epimeþeifs bróður Prómeþeifs sem samkvæmt Hesíodosi þáði Pandóru og öskju hennar að gjöf frá óvinum fjölskyldu sinnar. Í seinni tíð birtist Pandórugóðsögnin oft í vestrænum bókmenntum sem aðvörum um forvitni stúlkna en í meðferð Erasmusar er það brúðguminn Epimeþeifur sem stenst ekki freistinguna um að opna þessa bölvuðu kistu.<sup>92</sup> Fyrir eyþjóð eins og Íslendinga mun faraldurinn alltaf koma að utan en það er ekki endilega illi útlendingurinn sem hrindir atburðarás faraldursins af stað. Þegar snúið er aftur að lýsingu Odds á stórubólu 1707 sést hvernig faraldurinn sem farangur getur verið fluttur nánast gegn vilja skipverjanna sem ferja hann til landsins:

Gísli, sonur Bjarna Gíslasonar og Guðrúnar Markúsdóttur frá Ási í Holtum, dó við Noreg í hingaðsiglingu. Úr hans fötum kom hingað bólan með Eyrarbakkaskipi.

Trúanlegir menn, sjónarvottar, hafa sagt, að úr þeim fatabagga, þá hann kom upp á þilfarið á skipinu, hafi lagt korgótta gufu, viðlíka sem úr votu kurli, þegar fyrst sviðnar í kolagröf. Haft er eptir skipherranum [...] að þessi farangur mundi vera að þessu landi óþarfur; hann væri til friðs, að borga hann að þriðjungi, eður jafnvel helmingi, ef aðrir borguðu hitt, eður eigendur vildu eigi átelja, og vildi annaðhvort brenna hann upp eður snara út í haf.<sup>93</sup>

Ekki fer á milli mála um banvænt eðli farangursins í þessari átakanlegu örfrásögn. Máttur frásagnarinnar felst ekki síst í harmrænu framhaldinu: um leið og farangurinn kom í land „sló á landsfólkið bólunni [...] og varð svo mannskæð, að í 200 ár, síðan seinni pestina Ao 1494, hefur hér eigi orðið þvílíkt mannfali. Byrjaðist það skömmu fyrir alþing á Eyrarbakka og í Holtum, og af alþingi dreifðist það út sem annað vatnsflóð um ýmsar sveitir [...]. Þrjú ár var hún hér í landinu.“<sup>94</sup> Sagt er frá gríðarlegu mannfalli og þjáningu en einnig kemur löng upptalning á nöfnum þeirra mörgu presta og sýslumanna sem létust í bólunni sem magnar harmleikinn enn og ekki síst í ljósi þess að flestir þeirra voru innan við hálfertugt.

Á meðan gufuslæða rís úr óheillafarangrinum á þilfarinu gerir skipstjórnin örþrifatilraun til þess að stöðva harmleikinn. Eins og í annál Gísla Odds-sonar tekur sóttkveikjan á sig áþreifanlega mynd. En sagan er dæmd til þess

<sup>92</sup> Sbr. t.d. Nathaniel Hawthorne, „Forvitna stúlkna Pandóra“, *Sólskin* 1: 1961, bls. 4–17.

<sup>93</sup> ÍA II, bls. 368.

<sup>94</sup> ÍA II, bls. 369.

að endurtaka sig. Plágan er óstöðvandi náttúruhamfarir, vágestur að utan sem gengur milli sveita áður en hún hverfur að lokum aftur þangað sem hún kom.

Í tveimur öðrum frásögnum beinist athyglin að augnablikinu þegar kistan opnast að hætti heimanmundar Pandóru. Séra Eyjólfur Jónsson á Völlum í Svarfaðardal (1670–1745) taldist meðal lærðustu Íslendinga sem voru uppi á öndverðri 18. öld en hann var háskólamenntaður og kunnni bæði grísku og latínu. Hann skrifaði um stórubólu í langri og heildstæðri frásögn í annál sínum (það er Vallaannál eða Svarfaðardalsannál). Skrif Eyjólfis bera vott um viðleitni til þess að grundvalla sagnfræðiritun á skynsemishyggju og hann hafnar m.a. öllum lýsingum af teiknum og fyrirboðum. Enginn reykur kemur af kistunni og engar raddir heyrast í kirkjugörðum landsins. Engu að síður stendur höfundurinn frammi fyrir því verkefni að þurfa að segja frá einum mesta harmleik ævi sinnar þar sem hann missti tvær systur úr bólunni, Steinunni (f. 1674) og Þuríði (f. 1669).<sup>95</sup> Bólukaflinn hefst á örsögu sem skýrir frá upptökum bólunnar:

Bjarni Gíslason, Bjarnasonar og Oddnýjar Grímsdóttur Bergssonar, bjó að Ási í Holtum. Hann átti Guðrúnu Markúsdóttur, Snæbjarnarsonar, þeirra synir Gísli og Guðni og dóttir Kristín. Hið fyrra sumarið sigldi Gísli á Eyrarbakka og deyði í Kaupenhafn um vetur úr bólusótt og fleiri aðrir íslenzkir [...]. Var kistan Gísla og það annað, er hann hafði eptirskilið flutt út hingað með Eyrarbakaskipi því, er síðar kom. Tók það höfn sína uppstigningardag. Var kistan síðan flutt heim til Áss og henni upplokið; var þar í með öðru skyrtur og önnur línklaði, er Gísli hafði haft; tók Kristín systir hans þau og þó, og að því gerðu fékk hún bólusóttina og lá vart viku og varð heil aptur, en bólan staðnæmdist á bænum og barst þaðan út yfir á Bakkann og í Flóann og gerðist þar allmannskæð.<sup>96</sup>

Keimlík frásögn um uppruna bólunnar birtist í *Aldarfarsbók* Páls Vídalíns (sjá hér að ofan) þar sem plágan er nánast gerð að sjálfstæðum farþega Eyrarbakskipsins sem „kemur út“ til Íslands en slíkt orðalag nota Páll og aðrir annálaritarar yfirleitt um einstaklingana sem koma til landsins en ekki farangur þeirra:

<sup>95</sup> ÍA I, bls. 483.

<sup>96</sup> ÍA I, bls. 479.

Þetta sumar kom út á Eyrarbakkaskipi klæðakista sú, er átt hafði Gísli Bjarnason frá Vetleifsholti í Rangársýslu. [...] Hafði Gísli siglt um sumarið Anno 1706 uppá stúderingar, en forðaðist bólusótt, sem gekk í Kaupenhavn, og ætlaði hingað aptur, tók bóluna á skipinu og andaðist á því; var svo jarðaður í Noreg, en kista hans og önnur plögg kom út hingað með skipinu, og var heimflutt að Vetleifsholti eður Ási í Holtum. Þar bjó þá Bjarni faðir Gísla. Segja svo menn, að dóttir Bjarna hafi fyrst upplokið klæðakistunni, og strax þá sjúk orðið og lagzt í sæng í bólusótt. Það er víst, að strax sem kistan var upplokin, kom bólusóttin í landið, geysilega sterk, og dreifðist þegar í allar áttir strax um alþing, og dó fólk hrönnum niður, fyrst á Eyrarbakka og um Árness- og Rangárþing alt.<sup>97</sup>

Áhyggjur af drepsóttarsmituðum farangri eru alls ekki séríslenskt fyrirbæri. Smitvarnaaðgerðir sneru ekki eingöngu að fólki og í millihafnaviðskiptum þurfti vafasamur varningur—og sérstaklega vefnaðarvara—að fara í gegnum strangt hreinsunarferli.<sup>98</sup> Hvers vegna klæðakista bóludauðs einstaklings hafi verið flutt til Íslands án þess að fara í slíkt hreinsunarferli er óljóst og af annál Odds má sjá að almenningur velti alvarlega fyrir sér ástæðu þess að sýkti farangurinn hafi fengið að koma inn í landið. Í skrifum sínum verjast Páll og Eyjólfur aftur á móti fimlega að skoða þessa hlið faraldursins.

Tilgátan um hina banvænu kistu frá útlöndum gæti vel verið sannleik-anum samkvæm en Jón Steffensen bendir réttilega á að hafi eigandinn dáið á skipinu eins og Páll Vídalín heldur fram „er víst, að fleira í skipinu hefur getað borið smit en fatakista hans.“<sup>99</sup> Það var ekki í eðli bólusóttar að sjúkdómurinn gerði vart við sig strax. Í ljósi hins langa meðgöngutíma og þess hversu fáir Íslendingar höfðu árið 1707 myndað ónæmi við bóluna gætu fleiri viðskiptavinir á Eyrarbakka hafa smitast óafvitandi af bólunni og fræðimaðurinn Jón slær skiljanlega varnagla við þessum lýsingum úr annálum. Feigðarkista háskólanemans er hins vegar áþreifanlegt og eftirminnilegt tákni um þá hættu sem menntunarleiðin og samskiptin við útlönd gat falið í sér—ekki aðeins fyrir einstaklinginn heldur samfélagið allt.

Um leið og farangurinn/faraldurinn er kominn í land virðist vera litið á hann sem óstöðvandi afl. Hugtakið „smitskömm“ sem komið hefur inn

<sup>97</sup> ÍA 1, bls. 708.

<sup>98</sup> Eugenia Tognotti, „Lessons from the History of Quarantine, from Plague to Influenza A“, *Emerging Infectious Diseases* 19: 2/2013, bls. 254–59.

<sup>99</sup> Jón Steffensen, „Bólusótt á Íslandi“, bls. 299.

í íslenska málið með svo eftirminnilegum hætti í yfirstandandi heimsfaraldri lýsir gjörbreyttri menningarlegri afstöðu til faraldra. Viðbrögð við faröldrum voru ekki í daglegum verkahring embættismanna og segja má að sem „veraldlegt“ viðfangsefni hafi sóttvarnir varla verið til á Íslandi fyrr en seinna á öldinni. Undirbúningur undir farsóttir var fyrst og fremst andlegt verkefni.

Í umfjöllun um útbreiðslu mannskæðra faraldra er hreyfanleiki einstaklingsins oft í brennidepli. Togstreitan milli takmarkana og ferðafrelsis hefur einkennt upplifun margra af heimsfaraldrinum sem stendur nú yfir. Viðhorfið til drepsóttá á Íslandi á árnýöld litaðist af almennri afstöðu til dauðans sem var alltaf í nánd en jafngilti um leið lausn frá þjáningu og von um sameiningu á ný handan við veraldarvist. Dauðinn var alltaf tímabær og fól í sér ferðalag úr útleið veraldar inn í annan og betri heim.

## ÚTDRÁTTUR

Drepsótt birtist sjaldan í skrifum sem hlutlaust fyrirbæri. Smit er gjarnan sett fram sem refsing einstaklings eða samfélags fyrir óæskilega hegðun og gildir einu hvort um sé að ræða nútímafaraldra á borð við alnæmi eða plágur fyrri alda. Faraldurinn sem gengur aftur og aftur skapar hins vegar djúpstæð samfélagsleg og menningarleg áhrif til lengri tíma. Dauðadansinn og óhugnanlegar áminningar um dauðans óvissa tíma skutu upp kalli í listum og bókmenntum eftir að plágan festi sig í sessi sem endurtekningarstef í evrópskum samfélögum.

Kýlapestin gekk tvisvar yfir á Íslandi á 15. öld með hörmulegum afleiðingum fyrir samfélagið en langtímaáhrif plágunnar á íslenska menningu voru ekki eins afgerandi og í mörgum öðrum samfélögum í Norður-Evrópu. Eins og margir aðrir smitsjúkdómar varð kylapestin aldrei landlæg héraðs og aðgerðir yfirvalda í erlendum hafnarborgum dugðu til þess að koma í veg fyrir að kylapestin bærist til Íslands á 16., 17. og 18. öld. Í greininni eru færð rök fyrir því að bólusóttin hafi orðið að menningarlegu ígildi kylapestarinnar héraðs. Sjúkdómurinn barst hingað öðru hvoru á árnýöld en náði ekki fótfestu frekur en kylapestin. Viðast hvar í Evrópu hafði bólusótt orðið að stórhættulegum en algengum barnasjúkdómi sem varð tiltölulega fáum fullorðnum einstaklingum að aldurstíla. Óregluleg koma bólusóttarinnar til Íslands boðaði aftur á móti skæða faraldra sem gengu hratt yfir en skildu þúsundir eftir í valnum.

Míasma-kenningin hafði mikil áhrif á faraldurslýsingar í íslenskum annálum síðari alda. Samkvæmt míasma-kenningunni barst smit í formi sóttkveikju sem átti



upptök sín í mengun sem dreifðist út í loftinu. Plágan tekur á sig fuglsham í Biskupa-annálum Jóns Egilssonar en í öðrum annálum birtist miasma í sambærilegri mynd og í faraldurslýsingum frá meginlandi Evrópu: hættulegar og bráðsmitandi eiturgufur sem skynja má með áþreifanlegum hætti. Faraldurinn kemur þó alltaf að utan og áberandi er í annálum að sóttkveikjan berst undantekningarlaust frá útlöndum en ekki úr héraðri stækju. Krafan um að einangra kerfisbundið smitaða eða útsetta einstaklinga frá heilbrigðum í faröldrum finnst aftur á móti ekki í íslenskum heimildum frá þessum tíma. Svo virðist sem litið hafi verið á dreifingu aðkomusóttkveikjunnar sem óhjákvæmilega og að fátt gæti stöðvað gang faraldra eftir að sýktur farangur eða einstaklingur kom í land.

*Lykilorð:* Faraldrar á Íslandi á árnýöld, bólusótt, annálar síðari alda, miasma-kenningin, menningarleg og félagsleg áhrif smitsjúkdóma

## ABSTRACT

### **Unpacking pestilence: Handling epidemics in early modern Iceland**

The effects of bubonic plague on Iceland during the early modern period were less immediate than in mainland Europe, since rigorous containment measures in harbour towns successfully kept plague outbreaks from spreading to Iceland from the sixteenth century onward. However, the Icelandic population remained highly vulnerable to smallpox, which never became endemic. Whereas smallpox was predominantly a dangerous disease of childhood for urban European populations, accidental transmission of smallpox to Iceland regularly led to major outbreaks. The most severe of these was in 1707–1709, and it is here argued that smallpox became the cultural equivalent of plague: a deadly and highly infectious disease that surfaced again and again and spread rapidly through communities with devastating consequences.

Acceptance of epidemics as a normal and inevitable consequence of interaction with the outside world permeates early modern descriptions of disease outbreaks in Iceland. Personification of death as an armed skeleton that catches mortals unawares and leads them in a grisly dance (the *Danse Macabre* or *Totentanz*) is present in Icelandic literature of the period, including a dialogue poem between victorious death and a nameless young man printed in the *Vísnaþók* (1612). Rather than engage in a doomed struggle with death, religious and didactic writings—such as Martin Moller's *Manuale de praeparatione ad mortem* (published in an Icelandic translation in

KATELIN MARIT PARSONS

1611) exhorted readers to prepare their souls for the unforeseeable hour of death, whether in a time of pestilence or good health and prosperity. Death brought deliverance from the evils of the world and a permanent reunion with the divine and loved ones.

Writing about epidemic disease in early modern Iceland was strongly informed by belief in the miasma theory of disease, whereby contagion was airborne and arose from noxious fumes in the environment. Early modern Icelandic chronicles depict plague and smallpox epidemics as originating in shipborne miasma: either infected passengers or textiles that trap and transport the miasma across the sea, only to be released into the community when unloaded and unfurled. In several chronicle sources, the pestilence is witnessed disembarking from contaminated baggage. The *Biskupaannálar* of Jón Egilsson (1548–um 1636) describe the plague as taking the shape of a winged bird that flies out from a black or blue cloth; other sources interpret the appearance of miasma as a deadly steam or smoke that rises into the air. Icelandic writers were aware that miasma came from outside the island and did not generate spontaneously, but systematic isolation of the diseased and destruction or disinfection of potential fomites was not practiced during the period. The close intimacy of sickness and death was not broken by a separation of the healthy from the ill.

*Keywords:* Epidemics in early modern Iceland, smallpox, early modern chronicles, perceptions of disease, miasma theory, cultural and social impact of contagious diseases

KATELIN MARIT PARSONS

Nýdóktor, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum  
katelin.parsons@arnastofnun.is